

УДК 911.5

ВОЛОВИК В.М.

**ЄВРЕЙСЬКІ ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КОЛОНІЇ ПОДІЛЛЯ:
ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ АНАЛІЗ ТА АСПЕКТИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ**

Вивчення етнічної складової природокористування зумовлена проблемою збереження самобутності кожного етносу через відповідні типи природокористування. Принципи і критерії природокористування ресурсів ландшафту етносом в різні історичні епохи змінювалися і трансформувалися, утворюючи модель синтезу соціо-історичних процесів. Такі дослідження необхідні для врахування історико-культурних тенденцій та врахування досвіду природокористування при визначенні напрямів покращення сучасних екостанів у визначеному регіоні. Це стосується і євреїв, які на Поділлі були важливою складовою місцевої етнокультури, трансформуючи ландшафтні комплекси під свої потреби.

Шляхи та способи поширення етнокультури досить різноманітні: набіги й завоювання регіонів прийшлими народами (військова колонізація), місіонерство або проповідування, торгівельні стосунки й обмін товарами. Але найпродуктивнішим напрямом є мирна колонізація. Вона пов'язана з імміграцією цивілізованих переселенців на вільні землі. Якщо це відбувалось без тиску з боку владних структур, то була пов'язана з науковими дослідженнями, із заснуванням ремісничих шкіл, застосуванням певних типів землекористування тощо. Створення єврейських землеробських колоній,

навпаки пов'язано з насильницькими методами колонізації, їх виселення здійснювалось примусово, що призвело до негативних наслідків. Структура землеробських колоній була однією з найменше оптимізованих, інколи навіть деструктивного характеру. Це було пов'язано з певними причинами, які висвітлюються у статті.

Питанням появи та функціонування єврейських землеробських колоній України займалось багато дослідників, серед яких історики, краєзнавці, економ-географи як XIX [10, 13, 17, 27, 28, 29], так і початку XX століття [3, 6, 7], але жодного фізико-географа. Про єврейські землеробські колонії регіону є відомості лише у книзі Нікітіна В. [16], але й ці дані, взяті з Ленінградського архіву були уривчастими та без точного зазначення джерел, викладені не у систематичному порядку. Стаття Рибинського В. [24] набагато глибше розкриває цю тему. Її автором опрацьовано близько 300 справ відділу «Єврейського земледельческого дела» з Київського центрального Історичного архіву. Наприкінці XX століття це питання знову починає цікавити істориків та етнографів [23, 25, 26], але просторово-часовий аналіз природокористування у єврейських землеробських колоніях майже не проводився.

У світлі завдань, які стоять перед антропогенним ландшафтознавством, важливою особливістю є вивчення етноландшафтів регіону з одночасним врахуванням місцевих природних та соціально-історичних факторів. Такі дослідження необхідні для виявлення етнічно зумовлених рис у євреїв, з нав'язаним, нехарактерним для них типом природокористування.

З етноспільнот, що проживали на території Російської імперії, тільки євреї були обмежені в праві вільного вибору місця проживання. Історія селищ регіону, представляючи чималий інтерес, разом з тим знайомить нас з сутністю землевпорядної політики царського уряду щодо євреїв. Серед проектів землеустрою, ще у XVIII ст. були польські: Бутримовича М. (1789), Чацького Т. (1791), російські: Боткіна Ю. (1797), Левінзона І. (20-і роки XIX ст.) [11]. Але єврейське населення, яке відійшло від Польщі до Росії представляло собою торгово-промисловий клас, який не користувався (на той час) правом володіння землею, а тому вони розселилися у містах та містечках. Частина євреїв осіла в селах, виступаючи у ролі посередника між українськими селянами та польськими, російськими, німецькими поміщиками. В Російській імперії у селах найбільше проживало євреїв на Поділлі. У 1782 р. Катерина II зобов'язала всіх євреїв-купців та міщан переселити з сіл до міст. Причину цього заходу вказував офіційний обвинувачувач Державін Г.: *«Крестьяне пропивают хлеб еврейям и отъ того терпятъ недостатокъ въ ономя. Владельцы не могутъ воспретить пьянства для того, что они отъ продажи вина весь доходъ имеютъ. А и евреевъ в полной мере обвиняютъ также не можно, что они для пропитанія своего извлекаютъ последній отъ крестьянъ кормъ»* [9]. І хоча євреї з 1804 року мали право купувати та орендувати незаселені сільськогосподарські угіддя, їх спробували повністю відселити з сільських поселень.

Перша спроба колонізації виявилась невдалою: серед тих євреїв, які переселились на південний захід України, більше половини не займались сільським господарством [15], що підтверджується офіційними джерелами: *«Жестокие морозы, какихъ здешние старожилы не запомнят, сильнейшие ветры, вьюги и глубокие снега завалили в колонияхъ избы по крыши. Промежутки колоний до того занесены снегом, что с крайнимъ трудомъ сообщеніе между собою иметъ могут. Все колонисты жалуются на бескормицу, скотъ околевае, а люди холодают и голодают. Евреи в ужасномъ положеніи и единогласно с пролитіемъ слез умоляютъ отвратитъ их отъ гибели: в худых, развалившихся избах, без крыш, без всякого пропитанія и топлива, коего, за безмерными снегами, и достать негде, — они изнемогаютъ среди холода и*

голода, среди степи!» [9].

У 1822 р. була вимога про виселення євреїв з казенних поселень Подільської губернії. Законом 13 квітня 1835 року євреїв було притягнуто до землеробства, за яким їм надавалось право оселятись в усіх місцях постійної осілости на скарбових, купованих та орендованих землях. При цьому вимагалось, щоб євреї утворювали колонії не менше, ніж з 25 чоловік. За цим же законом вони мали право наймати християн для польових та городніх робіт. Холодовський М. писав: *«Полевыми работами занимаются только беднейшие из евреев-старожилов, прочие нанимают окрестных поселян, платя им деньгами или по условию хлебом и травой; самую уборку и молотьбу предоставляют тем же поселянам, отдавая в пользу их за сии же работы 4-ю часть урожая»* [1]. Переселенцям надавались великі пільги, тому зрозуміло, що процес колонізації достатньо прискорився. До 1835 р. євреї, виселені з регіону почали створювати хліборобські колонії в Новоросії та Бессарабії; в цей же час у регіоні формувались колонії за рахунок переселенців з інших регіонів.

Вже перші роки колонізації не віщували їй успіху. Землеробські колонії були нестійкими. Вони супроводжувались перепродажем землі та виїздом населення. Справа колонізації гальмувалась через певні незрозумілості у законі, а також через не погодження єврейських громад. Тому, початок колонізації на Поділлі не мав виразних перспектив.

Євреям, які переселялись до колоній, пропонувалось поселитись лише у виділених місцях, зокрема, вздовж долини Південного Бугу та Дніпра, з чим не погоджувались поселенці. Їм було зручно селитись поблизу кордону *«откель бы способнее имъ какъ семьи свои и именія выводитъ, такъ производитъ торгъ»* [4]. Але наказом канцелярії євреїв примусили поселитись у призначеному місці, де *«строения ихъ казны для ихъ завести...над рекой Бугомъ»*.

Записки губернатора Поділля Ласкарьова Н. до генерал-губернатора Бібікова Д., були повні скептицизму та підозрливості по відношенню до євреїв: *«Сорокалетний опытъ доказаль, что все предположенія по сему предмету напрасны»* [24]. Губернатор вважав, що урядові проекти навряд чи будуть успішні, що навіть немає надії досягнути мети перетворення євреїв у землеробів. Він не сподівався на успіх від єврейської колонізації у досліджуваному регіоні, бо *«съ одной стороны близость границы, съ другой малоземельность не указываютъ удобствъ къ поселенію евреев-земледельцевъ»* [24].

Бібіков Д. писав: *«В число местъ, предназначенныхъ для поселенія евреевъ включены также губерніи Кіевская, Волынская и Подольская. ...при поселеніи евреевъ произойдетъ, съ одной стороны стесненіе в нужныхъ собственно для крестьянъ земляхъ, а съ другой то неудобство, что придется поселить евреевъ или въ самыхъ селеніяхъ между крестьянами, или хотя особняком, но в близкомъ разстояніи отъ христіанскихъ селеній. Такое сблизеніе евреевъ с крестьянами всегда клониться будетъ къ неотвратному вреду для последнихъ, а тем более чувствительна и нестерпима будет невзгода для именій соседственныхъ помещиковъ»* [24].

Але центральний уряд, який підтримував ідею колонізації євреїв в межах осілости, 26 грудня 1844 року видає «Положення щодо євреїв-землеробів», яке діяло до 1917 року [25]. Завдяки цьому відбувається спрощення процедури оселення, де норму подушного наділу збільшували з 5 до 8 десятин (у 1847 р. – з 8 до 12-20). Разом з тим, пункт про обов'язкову віддаленість колоній від селянських осель було скасовано. Проводячи колонізацію, адміністрація виділяла землю на 200-400 дворів, уявляючи єврейську колонію такою як звичайне переселення інших етносів, а єврейське село —

як українське, молдавське або сербське. Вважалося, що вони будуть скотарями, хліборобами, але аж ніяк не крамарями або ремісниками. Євреї прохали в адміністрації виділяти їм землі тільки під будинки та крамниці, додаючи *«земли для хлебопашества и для скота совсем не надобно»* [4]. Власне, з початку XIX ст. це була друга спроба уряду щодо аграризації євреїв (після Положення 1804 р.).

Заходами уряду й місцевої влади, наприкінці 40-х років на Поділлі утворено лише три колонії⁵: Старозакревський Майдан (1845), Кильянівка (1847), Кузьминка (1848) [22]. Найбільше гальмувало колонізацію незначна кількість коштів, які виділялись урядом. Досить часто поселенці не мали грошей навіть для придбання худоби та реманенту. Віце-директор департаменту державного майна М. Холодовський писав: *«В течение 30 лет, прошедших со времени поселения, не последовало, кажется, никаких улучшений в хозяйстве переселенцев. Вокруг домов стоят низкие, полуразрушенные каменные ограды; на дворе оставлены промежутки, не завешенные воротами, и нет никаких домашних принадлежностей, как-то: сараев, амбаров и прочих, в самом бедном хозяйстве необходимых построек. На токах у редкого хозяина лежит по несколько копен сена, более же таких, которые никакого запаса не имеют»* [24]. Обстеження єврейських колоній, здійснених представниками царського уряду у 1847 р. дали досить невтішний результат, повторивши старі відгуки: колонії утримувались неохайно, посіви колоністів недостатні. Колонії Поділля, за побутом та веденням сільського господарства, на тлі німецьких, створювали негативне враження.

Хоча відмічалось, що й німцям досить нелегко вдалося досягнути успіху. Це пов'язано з певними причинами, в тому числі неврожаями 1833, 1841, 1846 років. В ті роки було достатньо земельних угідь, її засівали не повністю, і здавалося б, боротьби за землю не повинно було бути. Але землі були різної якості, ближче і далі від колоній, були луки загального користування. На цьому підґрунті виникла боротьба: *«Земли у них (евреев-колонистов) доселе не разделены на участки, предположенные для каждого семейства при первоначальном поселении. Все они пользуются землями, своими купно, отчего происходит, что тот, кто имеет больше возможности, захватывает участки, принадлежащие другим его сотоварищам. Зажиточные евреи для выгоды своих употребляют различные хитрости; например, во время посевов они не допускают беднейших к снятию травы с полей общего их владения под предлогом несозрения оной, пока сами не наймут достаточного числа людей для косьбы, и в то время усиленными средствами стараются сколь можно более заготовить себе сена, и бедняки едва успевают снять в свою пользу самую малую часть ононого, ибо по случаю нераздела земли каждый пользуется тем, что в состоянии обработать сам или наемными работниками»* [24].

Новий період в історії колонізації розпочався з 1852 р., коли генерал-губернатором Південно-Західного краю призначили князя О. Васильчиков, який значно прискорив темпи колонізації: *«Земледельческое состояние более других меръ могло бы способствовать к возрождению евреевъ... Если бы боязнь земледельческого труда победить примеромъ двух-трехъ колоній, занятыхъ чисто земледелием, тогда я уверенъ, многія еврейскія семейства, живущія теперь в темныхъ и тесныхъ кварталахъ городовъ, въ полуразвалившихся местечкахъ, скудными остатками отъ жизни горожанъ или преступленіемъ, — направились бы к земледельческимъ занятіямъ»* [24, С. 211].

Більшість євреїв просилась на скарбові землі. На Поділлі у січні 1853 р. було

⁵ Без Балтського повіту

39989 десятин⁶ вільних земель. Тільки їх не можна було віддавати євреям на поселення, бо на них за спеціальним царським наказом та наказом Сенату з 28 серпня 1848 р. потрібно було оселити 2267 родин колишньої польської шляхти. Подільський комітет порушив клопотання, стосовно оселення євреїв на частині цих земель. Міністр Державного Майна дозволив виділити для цього 4000 десятин і утворити на них ділянки по 20 десятин. Ці ділянки заселялись досить повільно. З липня 1854 р. Подільський губернатор повідомляв Васильчикову О.: *«одинъ только купецъ Ганелисъ пожелалъ поселить на той земле 54 семейства верителей его...а остальные евреи не изъявили желаніе поселиться»* [24, С. 219].

Одночасно з тим, як розселялись євреї на скарбових землях, відбувалась колонізація на поміщицьких землях. У панських маєтках євреї поселялись, зазвичай, невеличкими громадами, а іноді «колонія» складалась навіть з однієї родини. У 1854 р. О. Васильчиков звертає увагу міністерства на те, що відколи (з 1853 р.) євреям заборонили проживання у селах, було помічено прагнення до одиночних поселень у поміщицьких маєтках. Третім типом єврейських землеробських колоній, як передбачала інструкція, повинні були бути поселення на землях одновірців. Що стосується колоній на казенних землях, то вони практично не мають нічого спільного з сільськогосподарськими та супутніми їм ландшафтами. Там євреї зовсім не займались землеробством. Таке твердження не дивне. Хіба може народ, дуже далекий від землеробської культури, раціонально використовувати сільськогосподарські ландшафти. Тому, єврейські землеробські колонії, створені на куплених землях, хоча вони й знаходились у незадовільному стані, але все-таки за структурою найбільше підходять до сільськогосподарських ландшафтів.

У 1858 р. на Поділлі (без Балтського повіту) було 8 колоній (табл.1), у 1870 р. — 14 колоній, де нараховувалось 9411 осіб на 8470 десятинах [12].

Щодо Поділля, то було розроблено проект, де запропоновано призначити до єврейських колоністів окремих доглядачів (сільські начальники та сільські прикази з старостами) з німецьких колоністів або українських селян [12], які б виключно керували колоніями. Посада доглядача мала полягати в безперервному спостереженні за поведінкою колоністів, щоб *«они не отлучались изъ колоній безъ надобности, своевременно обсеменяли поля, собирали хлебъ и другіе продукты...»*. Німецькі колоністи стверджували, що: *«хотя евреи для поселения и вышли в род земледельцев, но в деле ни малейшего понятия не имеют... Во всех деревнях необходимо было бы поднять распашкою целинную землю чрез наем сведущих людей, ибо евреи, не имея об этом сведения,— с крайним затруднением принимались за земледелие, которое и ныне проводитъ сами собой, должным порядком, не могут, а производятъ большею, частью наймом русских, с платежом немалых денег. В каждую деревню надо определить по несколько русских человек, для обучения евреев земледелию, так как еврей, по неведению их обращаться со всем тем, что до земледелия относится, при самом маловажном случае теряют самые нужные в хозяйстве части, как: волю, плуги, возы, а чрез то приходят в упадок. Выказываемая некоторыми леность к земледелию происходит не от их нехотения, а большей частью от того, что они не знают, как что начать и кончить; другіе же, потерявъ чрез неведение нужные орудія, остаются при всем своем к земледелию желаніи,— в невозможности оное производить»* [1].

В колоніях — значні потреби, жорстоке начальство та незвична важка праця, яка навіть не забезпечувала прожитковий мінімум. Взимку, враховуючи особливості

⁶ 1 десятина становить 1,09 га

землеробської культури, декілька місяців не заповнені роботою. Все це певним чином прискорювало міграції євреїв до міст та містечок.

Таблиця 1
Єврейські землеробські колонії Поділля 1858 р. [29]

№	Назва повітів та колоній	Число сімейств	Число осіб		Кількість відведеної землі, десятин
			Чол.	Жін.	
1	Ольгопільський повіт, в Кузьминках (на казенних землях)	50	356	255	1019
2	Летичівський повіт, Старозакревський Майдан (на власних землях)	52	257	227	608
3	При поселенні Кальній Деражні (ур. Паслена)	1	12	7	61
4	Колонія Бзова	21	81	86	272
5	Проскурівський повіт, м. Проскурів (ур. Дубовий Став)	1	6	6	16
6	Летичівський повіт, Кильянівка	11	71	71	184
7	При поселенні Терешпіль	1	5	2	16
8	Урицький повіт, при с. Кайлюс (поміщицькі землі)	23	77	65	400
Разом		160	850	719	2576

Південно-західні українські міста в ті роки були надзвичайно сприятливими для поселення тут єврейських колоністів. Ця обставина була ще свого часу вірно відмічена Оршанським І.: *«Єврей, как исконный торговец и ремесленник, мог бы решиться бросить свое прежнее, более легкое занятие и взяться за плуг и соху только тогда, когда не представлялось более никаких надежд жить прежним своим занятием, где все еврейские промыслы эксплуатированы до нельзя, как это, например, в Западном крае. Теперь представьте себе еврея-промышленника, переселенного в Бессарабию и Новороссию, страны совершенно патриархальные и необработанные в то время, когда началось переселение евреев, и вместе с тем по громадным естественным богатствам и выгодному географическому положению предвещавшие блестящую экономическую будущность. Города только зарождались... Промышленного и ремесленного населения почти не было и оно только образовывалось. Очень-естественно, что евреи, переселившиеся сюда для занятия земледелием, увидев перед собой такое широкое и необработанное поле промышленной деятельности, бросились на сродные и любезные им занятия, обещавшие более обильную жатву в городе, чем ту, на которую они могли рассчитывать, в качестве земледельцев»* [24].

Які ж були особливості природокористування в єврейських колоніях регіону? Частина єврейських поселень розташовано на землях непридатних до обробки; у чималій кількості колоній була недостача грошей для будівництва житла, придбання худоби та реманенту. Євреїв мусили довго жити в землянках, проживати декількома родинами в одній хаті, або задовольнялись хатами без дахів, без огорожі, без надвірних будівель. Хліборобська праця для колоністів була такою фізично важкою, що витримати її всім було не під силу, особливо враховуючи біологічні та етносоціокультурні особливості народу. Наслідком цього був занепад єврейських землеробських колоній. У повідомленнях констатується сумне становище хліборобства у колоніях. Недосвідченість колоністів ускладнювалось ще й незвичними для них природними умовами та відсутністю землеробського досвіду: *«Не быв в*

земледелии хозяевами, не привезли с собой орудия, а здесь хотя и купили, но по необходимости все оное употребляя, поломали и безвременно растравили; евреи парюю волов не могли вспахивать целинной земли, коя подымается для посева хлеба четырьмя парами волов (иначе в сем полуденном крае средств нет). О посеве можем верно утвердить, что, не быв в настоящей практике хлебопашества, показывается им (нам), что все так делаем, как русские крестьяне, видим посев и урожай хлеба одинаков, но до рук наших не доходит; тому причиной: ненадлежащий вырост: засеем густо или редко, не так сожнем или дадим перестоять, перевезем без осторожности, безвременно вымолотим и очистим не так, как русские крестьяне, отчего часть хлеба теряется, с посеянной четверти едва ли получаем семена; стало быть, евреи должны выучиться сперва самонужнейшему хозяйству, ибо по краткому времени — в 3 года не могли еще понять первоначального правила хлебопашества» [1].

Досить сумну картину господарського життя відображали урядовці у 1857 р., оглядаючи поселення на Поділлі: «за немногими исключениями находятся въ состоянии бедности и значительная часть почти въ нищете. Собственно земледельческое хозяйство у нихъ, за исключеніемъ въ каждой колоніи несколькихъ весьма немногихъ домохозяевъ, вообще крайне скудное, въ большей части колоній совершенно ничтожное, а у значительной части колонистовъ этого хозяйства и совсемъ нетъ. Рабочаго скота вообще во всехъ колоніяхъ большой недостатокъ, а по некоторымъ онъ такъ великъ, что исключаетъ всякую возможность какой-либо обработки земли. — Обработка земли самая жалкая, да и то посредствомъ крестьянъ. Сборъ хлеба недостаточенъ даже для прокормленія. Огородовъ почти нетъ, за исключеніемъ Абазовки и Кузьминки» [24]. Через два роки знову констатують факт, що після останнього огляду ситуація змінилась тільки у гіршу сторону. Зрозуміло, що загальний негативний стан колоній відобразився на соціальному стані: тут панувало безладдя, старшини й старости не мали авторитету, ніяких ознак культури не було: «Еврейская колонія на путешественника производитъ тяжолое впечатленіе. Две трети домовъ съ ободранными крышами, при чемъ многіе дома совершенно пусты; почти все дома не выбелены, глина съ наружныхъ стень пообвалилась. Около многихъ домовъ, какъ говорится, ни кола, ни двора. Однимъ словомъ, без преувеличенія можно сказать, что еврейскія колоніи представляютъ собою «мерзость запустенія» [29].

Для виправлення такого становища департамент міністерства державного майна у 1856 р. надіслав інструкцію на розгляд губернаторів Південно-Західного краю, за якою, тих колоністів, які працювали недбайливо примушували працювати по триденному оброку, а для тих хто не мав худоби та реманенту — до робочої запряги.

Зважаючи на існуючу ситуацію, багато колоністів починають звідси тікати. Люстраційні комісії, що перевіряли євреїв-землеробів Південно-Західного краю, відмічали, що з 1564 сімей на казенних землях на місці було лише 725 [2]. Після ревізії на Поділлі, урядовці відмічали, що у деяких колоніях кількість відсутніх становить понад половину сімейств (така ситуація була характерна для Балтського повіту — з 1023 сімей присутні лише 387, в інших дещо краща — у Кузьміні на 43 сімейства відсутній тільки одне, а у 14 — по декілька), що підтверджується цитатою зі звіту 1859 р.: «Составныя семейства евреевъ, какъ залетныя птицы, появлялись летомъ въ колоніяхъ для пользованія плодами земли, а къ осени ускользали; счета имъ, какъ птицамъ, никто не сводилъ» [24].

Наприкінці XIX ст. у ряді містечок, особливо півдня Поділля, відбулись зміни у соціальному складі євреїв. У зв'язку з введенням державної винної монополії і

заборони приватної торгівлі вином, у Подністров'ї почали з'являтися сезонні робочі-євреї, які наймалися на поденну роботу до поміщиків: *«Євреї охотно предлагают свои услуги и работают не хуже заправских землепашцев-крестьян, и вообще, отличаются трудолюбием и сметливостью»* [14].

В 1898-1899 роках у Росії було 296 єврейських колоній (разом з Польщею), де проживало 76 тис. євреїв, в Південно-Західному краї – 60 поселень з 2227 сімей [11]; на Поділлі — 16 колоній, з яких у Балтському повіті — 10 (Кулачівка, Покутина, Мантурова, Богачівка, Чабаново, Гельбінова, Гершунова, Абазівка, Волярка, Голоче) та 6 — в інших повітах (Киліанівка, Старо-Закревський Майдан, Кузьминки, Кально-Деражня, Великий Берег, Безово). Сільськогосподарських машин в єврейських землеробських поселеннях мало, обмолот проводився ціпом, а в балтських колоніях — «гарманом» (кіньми). Також використовувались городи (444 шт.), сади (42 шт.), тютюнові плантації (44 шт.), баштани (5 шт.), пасіки (15 шт.) [21]. На початку ХХ ст. у Галичині в сільському господарстві євреї становили 17,7 % трудового населення, але по відношенню до неєврейського аграрного населення Східної Галичини — лише 1,9 %, частина з яких була орендарями [8]. У цей період, колонії Поділля мають характер дрібних розсіяних поселень.

За роки реакції (1908—1912 рр.) багатьох євреїв переселено з сільської місцевості, їм заборонялося займатися землеробством: *«Идея привлечения евреев к земледельческому труду в России является теперь решительно непопулярной»* [2]. Вони позбавлялися прав пересування й володіння нерухомою власністю на селі. Перед першою світовою війною євреям у деяких районах смуги осілости знову було дозволено жити в селах і займатися сільським, господарством. Весною 1914 р. в Україні нараховувалось 27 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких проживало близько 23 000 чол. У роки війни та революції більшість єврейських землеробських колоній Поділля було розгромлено.

Євреї не пристосовані до створення землеробського господарсько-культурного типу. Якби вони зустрічали опір місцевого населення при розвитку торгівлі, можливо вони й перейшли б до цього способу життя. А так, для євреїв є «гандель» (торгівля), а для роботи в полі — селянин-українець. *«На наши вопросы еврейско-колонистам, почему они сами не ходят за плугом и не косят, они отвечали: «На что я буду ходить за плугом? Про теб мужикъ, я ёму заплачу, вінъ и зробить, що мині треба»* [29]. Для того, щоб вистояти в боротьбі за існування, єврейське населення використовувало всі способи, які з часом негативно відбивались на українському землеробському населенні. Землеробська праця для євреїв була й буде чужою [18]. Загалом, спробу заснувати єврейські землеробські колонії на Поділлі можна вважати невдалою, що зумовлено певними причинами:

- ареалом їх проживання переважно у міських ландшафтах, а відповідно, іншим господарсько-культурним типом природокористування;
- перехід від праці міської до хліборобської: *«Безъ предварительнаго понятія о земледелии, безъ всякой къ нему предрасположенности и неедко безъ нужныхъ для сего званія физическихъ силъ, естественно изъ боязни рекрутской повинности, еврей оставляетъ свои привычки и переселяется въ колоніи, быть можетъ, съ добрымъ намереніемъ трудиться»* [24];
- етнокультурні особливості народу — релігійні та побутові: раннє одруження та часті розлучення у єврейській молоді, великі грошові витрати на страви у суботу тощо; особливостями характеру євреїв; схильністю єврейського етносу до міграцій та легшої роботи;

- у євреїв існує певний рівень потреб, який вище, ніж в українських та російських селян та наближається до рівня німецьких колоністів (менонітів) [2], тому успіхи колонізації були зумовлені передусім вигідністю освоєння сільськогосподарських ландшафтів регіону, можливістю видобути з цього дохід відповідний певному рівню потреб;
- у XIX ст. утворення колоній відбувалось переважно через надані пільги, зокрема, звільнення від рекрутчини;
- у XIX ст. колоністам досить часто надавались земельні угіддя не придатні до освоєння; люстраційні комісії, які проводили нарізання землі позбавляли колонії всіх орних угідь та сінокосів, залишаючи лише землі садиби та вигону. Досить часто розорявались й вигони [9]; непослідовною, а часто суперечливою урядовою політикою щодо участі євреїв у землеробстві (їх зайнятість у сільському господарстві становила лише 3-4 % [20]; повільністю, з якою проводилась колонізація; браком капіталу у колоністів.

Важко сказати, яким був би подальший розвиток єврейських землеробських колоній, якби вони поступово не зникли під впливом історичних подій. При збереженні всіх факторів і тенденцій — єврейські громади чекало подальше зменшення населення, повне прийняття місцевої етнокультури та типу господарства. Але при цьому почуття належності до одного етносу, побутові традиції могли розвиватись і тут, де з ними менше, ніж у «штетлах» [5], конкурували корінна (українська) культура й побут, і, де євреї проживали невеликими компактними групами.

Таким чином, використання гуманістичного підходу [19] дозволяє простежити негативні явища природокористування євреїв у землеробських колоніях Поділля, чітко показуючи процеси дегуманізації у різних часових зрізах, причиною якого виступило одноманітне адміністрування та бездумне використання ресурсів ландшафтів регіону. Подібний підхід дозволяє також прогнозувати розвиток та застережувати негативні явища у різних класах антропогенних ландшафтів під впливом етносів, населяючи досліджуваний регіон.

1. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. По архивным материалам. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1928. – С. 58-59, 66-67, 166-167, 170-171. 2. Бруцкунь Б. Еврейскія земледельческія колоніи // Еврейскій миръ. – 1909. – Июль. – С. 11, 16, 30. 3. Вайнштейн Д. До історії повстання єврейських хліборобських колоній у колишній царській Росії (1853-1856) // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Кн.1. – К., 1928. – С. 105-115. 4. Василенкова-Полонська Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (з студій над історією колонізації) // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Т.ІІ. – К., 1929. – С. 87-89. 5. Воловик В.М. Ландшафтна структура «штетлів» Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 48-56. 6. Галант І.В. Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині і Поділлі в половині XIX в. // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Кн.1. – К., 1928. – С. 123-148. 7. Галант І.В. Київські проекти землевпорядкування жидів 1841 р. (З документів Архіву Київського генерал-губернатора) // Юбілейний збірник на пошану Д.Й. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1927. – С. 956-966. 8. Галиція // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – СПб.: Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1910. – Т. 6. – С. 99-103. 9. Гессенъ Ю. О жизни евреевъ въ Россіи: Записка въ Государственную Думу. – СПб., 1906 – С. 10, 35. 10. Градовскій Н.Д. Торговля и другія права евреевъ въ Россіи, въ историческомъ ходе законодательныхъ меръ. – Ч.1. Меры і постановленія, предшествовавшія ныне действующему законодательству о еврейяхъ. – СПб., 1886. – VI, X. – 345 с. 11. Земледеліе среди евреевъ въ Россіи // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – СПб.: Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1910. – Т. 7. – С. 754-759. 12. Еврейские земледельческіе колоніи // Брокгаузъ и Ефронъ. Энциклопедический словарь в 86 томахъ с иллюстраціями.

– М.: Адепт, 2002. – 4 CD-ROM. - CD-ROM 1. 13. Кнорозовскій М. Сельское хозяйство у евреевъ въ Россіи // Русскій еврей. – 1881. – С. 35-50. 14. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. – Вып. 2.: Подолия. – СПб.: Издатель А. Гершт, 2000. – С. 237. 15. Мицюк О. Аграризація жидівства. – Прага, 1932. – 176 с. 16. Никитин В.М. Еврейские земледельческие колонии в западных губерниях // Восход, 1890. – С. 7. 17. Никитин В.М. Еврейские поселенія северо и юго-западных губерній (1835-1890) – СПб., 1894 – С. 144. 18. Осадчій Т. Размещеніе и густота сельскаго и земледельческаго населенія въ Юго-Западномъ крае // Земледіліе. – 1899. - № 10. – С. 146-147. 19. Пащенко В.М. Землезнання. Кн. перша. Методологія природничо-географічних наук. – К.: Б.в., 2000. – С. 80-90. 20. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1996. - № 4. – С. 124-132. 21. Подольская губернія // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культурѣ въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. - СПб.: Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1912. - Т. 12. - С. 647-651. 22. Подольская губернія. Опыт географическо-статистическаго описанія В.К. Гульдмана. – Каменец-Подольскій: типографія Подольскаго губернскаго правленія, 1889. – С. 13-21. 23. Радальський О.О. До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України (спроба історіографічного аналізу) // Український історичний журнал. – 2000. - № 6. – С. 67-76. 24. Рибинський В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині ХІХ ст. // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Т. II. – К., 1929. – С. 205, 211, 220, 237-245. 25. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1994. № 4. – С. 19-29. 26. Самарцев І.Г. Євреї в Україні: ХІХ - початок ХХ ст.: історико-економічний аналіз // Віче. – 1993. - № 11. – С. 120-132. 27. Станіславскій С. Къ исторіи колонизаціи евреевъ въ Новороссіи // Восход, 1887. – Кн. 9. – С. 116-122. 28. Хлебниковъ Л. Еврейскія земледельческія колоніи Екатеринославской губерніи въ 1890 г. – СПб., 1890. – С. 4-5. 29. Чубинскій П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи в Западно-Русскій край. - Юго-западный отдел: материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. - СПб, 1872. - Т. VII. - Вып. 1-6. – С. 189.

In the article the spatio-temporal analysis is carried out and the basic aspects of natural use of Jewries are examined in the agricultural colonies of Podillya XIX - beginning of XX age. Taking humanism approach the shown processes of degumanisation of Jewish people in relation to the agricultural landscapes of region.